

Waarom overkomt ons dit?!

Religieuze perceptie van grootschalige overstromingen in het Gelders rivierengebied in de periode 1741-1861

HANS VAN SPRANG

Inleiding

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
23 (2014) 2, 11-16

1 De milieuhistoricus Roderick Nash wordt beschouwd als een van de grondleggers. In zijn proefschrift *Wilderness and the American Mind* (Yale University Press 1967), wijst hij op de gevaren van uitbuiting en exploitatie van de natuur en bepleit een ecocentrische in plaats van de overheersende antropocentrische denkwijze. Hij gaf de naam *environmental history* aan het programma van de studiegroep die hij oprichtte en was een van de initiatiefnemers van The American Society for Environmental History.

2 Marijke Gijswijt-Hofstra, Florike Egmond (red.), *Of bidden helpt? Tegenslag en cultuur in Europa, circa 1500-2000* (Amsterdam 1997), 1.

3 *Ibidem*, 8.

4 François Walter, *Katastrophen. Eine Kulturgeschichte vom 16. Bis ins 21. Jahrhundert* (Stuttgart 2010), 10-14.

5 IPCC 2014: Summary for policymakers, in: *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation and Vulnerability* (Cambridge University Press 2015).

6 Toon Bosch, 'Waar is Johanna van Beek? Over het herinneren en vergeten van calamiteiten in het rivierengebied', in: *Streven. Cultureel maatschappelijk maandblad* 6 (2008), 412-420.

7 A. Bosch, W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1998* (Zaltbommel 1998), 19-23.

Amerikaanse historici hebben rond 1970 de aanzet gegeven voor een nieuwe onderzoeksmethode, *Environmental History*.¹ Daarin staat de wisselwerking tussen de mens en zijn natuurlijke omgeving centraal. Natuurrampen, die daarvoor als incidenten werden gezien, kregen groeiende aandacht vanwege de veranderingen waartoe ze op technisch, bestuurlijk en organisatorisch gebied bleken te hebben aangezet. Een ander aandachtsterrein is het onderzoek naar de verwerking van rampen door mens en maatschappij. Als mensen door rampen worden getroffen dan staan niet alleen vragen naar oorzaken en gevolgen centraal. Dan vragen mensen zich ook af waarom hen dit overkomt. Uitleg, duiding en rituelen speelden en spelen daarbij een belangrijke rol in het zoeken naar antwoorden. Die kunnen bijdragen aan de psychologische weerbaarheid van mensen en samenlevingen en helpen om vertrouwen in de toekomst te herstellen en risico's te aanvaarden. Religie heeft daarin een belangrijke rol gespeeld en doet dat nog. Vooral in de Verlichting is de overtuiging gegroeid dat natuurwetenschap, de ratio, het einde zou gaan betekenen van irrationele, van metafysische verklaringen. De Duitse socioloog Max Weber beschreef het als de onttovering van de wereld.² Die opvatting is naar de mening van moderne historici achterhaald. Zo wijzen de Nederlandse cultuurhistorici Marijke Gijswijt-Hofstra en Florike Egmond een dergelijk rechtlijnig evolutiemodel van prelogisch naar logisch denken als onhoudbaar af.³ De Zwitserse historicus François Walter verwerpt een simpele en rechtlijnige uitleg van de onttoveringshypothese als "een infantilisering van vroegere samenlevingen".⁴

De verwachting bestaat dat bevolkingsgroei, urbanisatie en klimatologische veranderingen door opwarming van de aarde een toename van natuurrampen kunnen veroorzaken.⁵ Historisch onderzoek naar de omgang van rampen kan bijdragen aan kennis om maatschappelijke gevolgen daarvan te verwerken en te beperken. Dit artikel gaat over een onderzoek naar de religieuze perceptie van rampen in Nederland in de periode van 1741 tot 1861.

Het onderzoek

In deze bijdrage wordt de invloed van de politieke en maatschappelijke veranderingen op de religieuze perceptie van overstromingsrampen onderzocht aan de hand van de vraag: hoe ontwikkelde zich in Nederland de religieuze perceptie van watersneden tussen 1741 en 1861? In die periode vonden in het Gelders rivierengebied meer dan tweehonderd grote en kleine dijkdoorbraken plaats.⁶ Die waren het gevolg van onvolkomenheden van de rivier zelf, van de menselijke omgang met het water en van de klimatologische omstandigheden. De beddingen waren in slechte staat en er waren te weinig riviermonden. Ingrepen in het rivierenstelsel voor grondwinning was een andere oorzaak waardoor de afvoer van grote hoeveelheden water en ijs naar zee soms stagneerde.⁷ IJsvorming kwam in de tweede helft van de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw vaak voor. Die

Afbeelding van de geduchte Storm en Watersloed in Gelderland, Overysel, enz. de doorbraak der Dyken, en de overstroming in de Huizen, getichod in 't begin van 't Jaar 1809. N°. 37.

Hier breekt de Vloed op 't onverwagt,
Door Dijk en Dam met groots kragt,
Wat yver men oos san wil wonden,
Men ziet geen uitkomst van de ellenden.

Gints bonst een Schuur zo plotling nêr,
Daar voert de Storm die golvend weêr,
Doet 't vruchtbaar Onri om Zee gelyken,
Zo ziet men 's Hoogers Almschr byken.

Terwyl de Nachr haar ruse hied,
Is 't dat men 't onheil meerder ziet,
Het zil gesin vind door de golven,
Sch zil' en al zyn schat bedolven.

De Man vlucht rasd'loos uit her bed,
De Vrouw kermt: was myn Kind gered!
Leer hier, ô Jeugd! diem God te eeren,
Wien's Grootsheid Storm en Vloed kan keeren.

Te Amsterdam, by J. WENDEL, Boekdrukker op de Angeliegragt.

Afb. 1. Volksprent over de watersnood van 1809. Onder iedere afbeelding een achteregeelig rijmpje met aan het einde een verwijzing naar de almachtige God. Houtsneden door Johannes Donker, uitgave Jacobus Wendel, Amsterdam. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. RP-P-1938-1137.

was het gevolg van de vele koude winters die in de vijf eeuwen vanaf ongeveer 1300 na het Hoogmiddeleeuws Klimaatoptimum zijn voorgekomen.⁸ De Britse historicus Brian Fagan beschrijft in *The Little Ice Age* hoe vanaf ongeveer 1200 de gemiddelde temperatuur op het noordelijk halfrond begon te dalen wat resulteerde in de zogenoemde Kleine IJstijd.⁹ Over de datering, Brian Fagan noemt de periode van 1350 tot 1850, bestaat geen overeenstemming ook omdat er geen regelmatig meteorologisch patroon optrad. Koude winters en natte zomers werden afgewisseld met zachte winters en periodes van grote droogte. Fagan noemt het “an endless zigzag of climatic shifts, few lasting more than a quarter century”.¹⁰ De onderzoeksperiode van 1741 tot en met 1861 kende veel koude winters, zes van de zeven grote overstromingen waren het gevolg van ijsvorming.¹¹ Als de dooi stroomopwaarts begon konden ijssdammen ontstaan die stroomafwaarts afvoer van het smeltwater blokeerden. Dijkdoorbraken en overstromingen waren het gevolg.

In het onderzoek werd van zeven grootschalige overstromingen aan de hand van eigentijdse bronnen onderzocht welke religieuze uitleg aan deze natuurrampen werd gegeven en hoe die veranderde in deze boeiende periode in de Nederlandse geschiedenis waarin zoveel aan de hand was op politiek en maatschappelijk gebied.

8 Jan Buisman, *Extreem weer! Een canon van weergalozе winters & zinderende zomers, hagel en hozen, stormen en watersnoden* (Franeker 2011), 60.

9 Brian Fagan, *The little Ice Age. How Climate made History 1350-1850* (New York 2002), 49.

10 Ibidem, xiii.

11 J. Buisman, *Bar en boos. Zeven eeuwen winterweer in de Lage Landen* (Baarn 1984), 298-301.

Historische context

De onderzoeksperiode beslaat de tijd van de Republiek van de Zeven Verenigde Provinciën vanaf 1741 (de overstromingen van 1741 en 1784), de Bataafse Republiek vanaf 1795 (van 1799), de Franse tijd vanaf 1806 (van 1809) en het Koninkrijk der Nederlanden vanaf 1813 (van 1820, 1855 en 1861). In de Republiek waren gereformeerde kerk en staat nauw verbonden. Overheid en kerk waren dominant in de publieke communicatie. De overheid sprak vanuit een religieuze context: het leven op aarde was een voorbereiding op het leven in het hiernamaals. In 1795 kwam er een einde aan de Republiek. Geholpen door de inval van de Franse legers onder bevel van generaal Pichegru brak de Bataafse revolutie uit. Het nieuwe bewind verklaarde zich in 1795 seculier. Maar antireligieus was het niet. Zo schreef het provinciaal bestuur van Utrecht in 1795 nog een oproep voor de Utrechtse Bededag uit en dankte daarin “de Hand, die het stroomend water van Rivieren en Inundaties, door een zonderling en langdurige vorst tot een effen baan voerde” voor de daardoor mogelijk gemaakte Franse intocht.¹² In de oproep voor de Dank- en Bidstond op 17 juli 1795 sprak het zich uit voor een strikte scheiding van kerk en staat.¹³ Die aanvankelijk zeer strenge scheiding werd later wel wat verzacht, maar niet teruggedraaid en in de tweede helft van de negentiende eeuw vrijwel geheel voltooid. Andere belangrijke besluiten waren de gelijkberechtiging van alle burgers en afschaffing van de bevoorrechte status van de publieke Gereformeerde Kerk. Alle kerken kregen gelijke rechten. Die maatregelen maakten de weg vrij voor maatschappelijk discussie die, ondersteund door de snelle ontwikkeling van de drukpers, in de negentiende eeuw verder doorzette.

Publicaties naar aanleiding van de overstromingen

De overstromingen van 1741 en 1784 vonden plaats tijdens het bewind van de Republiek. De voornaamste bronnen uit die periode zijn preken en de zogenoemde biddagbrieven. Daarin riep de landelijke overheid de bevolking op om in tijden door hen uitgeschreven bededagen boete te doen vanwege rampen als oorlogen, watersnoden en epidemieën en daarbij God te smeken om het land voor verdere straffen te sparen. De enige duiding van rampen door de overheid en de publieke Gereformeerde Kerk was die van straffen van God vanwege zonden van volk en overheid. Wel verschenen er ook gedenkboeken van boekverkopers, maar daarin wordt naar diezelfde uitleg verwezen. Een typerend voorbeeld zijn de Amsterdamse uitgevers Van Huyssteen en Van Esveldt met het door hen gepubliceerde gedenkboek over de overstromingsramp van 1741 waarin de anonieme auteur verwijst naar “boete en bekeeringe”.¹⁴ Preken zijn dan nog vrijwel de enige vormen van massacommunicatie, andere stemmen in de publieke meningsvorming ontbreken nog.

De Bataafse Republiek heeft de biddagbrieven en het afkondigen van bededagen door de overheid afgeschaft. Vanaf 1803 verschijnen er wel weer biddagbrieven, maar het karakter ervan is veranderd. De overheid beseft dat de kerkelijke kanalen een belangrijk communicatiemiddel zijn om boodschappen van de overheid over te brengen, maar wijzigingen naar een straffende God komen daarin niet meer voor. In de gedenkboeken naar aanleiding van de overstromingen van 1799, 1809, 1820, 1855 en 1861 wordt steeds minder verwezen naar bovennatuurlijke en steeds meer naar natuurlijke oorzaken.

Door de grotere vrijheid van meningsuiting en de technische ontwikkeling van de drukpers kwam in de negentiende eeuw de publieke discussie op gang. In de kerken bleek de orthodoxie verminderd en kregen moderne en vrijzinnige opvattingen meer ruimte. Het beeld van God als een boze rechter maakt plaats voor dat van een vader die zijn kinderen in hun belang soms helaas moet terechtwijzen. Verschillende religieuze duidingen van rampen bestonden naast elkaar, vooralsnog zonder heftige publieke discussie. Dat veranderde in 1825 door een pamflet van de Schotse predikant Thelwall dat hij

¹² N.C. Kist, *Neerland's bededagen en biddagbrieven. Eene bijdrage ter opbouwinge der geschiedenis van kerk en staat in Nederland.* 2 dln. (Leiden 1849-1849), 519-520.

¹³ *Ibidem*, 523-529.

¹⁴ An., *Een historische beschrijving van duure tyden en hongersnoden, die God volgens zyn regtvaardig oordeel, verscheide Volkeren, Landen en Steeden en wel in 't byzonder ons lieve Vaderland heeft doen gevoelen, om ons daardoor tot boete en bekeeringe te brengen* (Amsterdam: Arent van Huyssteen, Steeve van Esveldt, 1741).

schreef naar aanleiding van de watersnood in dat jaar.¹⁵ De publicatie van *Keert u tot Hem die slaat*, met daarin de expliciete uitleg van de watersnood als straf van God, luidde een felle publieke discussie in. De kerkhistorici Arend en Michiel Kagchelland hebben onderzoek gedaan naar de vele publieke publicaties van voor- en tegenstanders, waaronder vooraanstaande schrijvers als Isaac da Costa en Willem Bilderdijk.¹⁶ De dominantie van de straf-van-God-theorie bleek in de publieke discussie over watersnoden en ook over inenting tegen pokken weliswaar verminderd maar werd nog volop verdedigd door de maatschappelijke protestantse opwekkingbeweging Réveil. Ook bij de overstromingen van 1855 en 1861 werd die in preken verkondigd. In andere bronnen zoals de watersnoodgedichten is die dan vrijwel verdwenen.

Een bijzonder aspect in de duiding van overstromingsrampen is de ontwikkeling van de verhouding tussen religieuze en natuurwetenschappelijke uitleg. De Duitse historicus Manfred Jakobowsky-Tiessen schrijft daarover in zijn onderzoek van de watersnood van 1634:

Den Schriften über die Stormflut ist zu entnehmen, dass die Menschen in den 1630er Jahren durchaus Gesetzmäßigkeiten in der Natur erkannten, und sie folgerten daraus, dass auch das Meer und die Winde diesen unterlegen müssten, maar vervolgt met: Wenn Gott die Menschen strafen wolle, müsse er sich nicht an die von Ihm vorgegebenen Spielregeln der Natur halten, so glaubten viele Gelehrte im 17. Jahrhundert.¹⁷

Die opvatting is in de geraadpleegde bronnen over de overstromingen in Nederland uit de onderzoeksperiode niet terug te vinden. Vanuit de kennis en ervaring, opgebouwd door de eeuwenlange omgang met de rivieren en de zee, waren oorzaken en gevolgen van overstromingsrampen zichtbaar verbonden met natuurwetten en niet met bovennatuurlijk ingrijpen.

Als preventie en inzet van mensen niet hielpen om een ramp te voorkomen, dan werd dat gezien als overmacht. Predikanten beschouwden preventie zeker niet als nutteloos tegenover een veronderstelde almacht van God. Zij prezen in hun preken de inzet van mensen om rampen te voorkomen en gaven hun oordeel over maatregelen van de verantwoordelijke bestuurders. Als rivieren overstromen dan is dat de wil van God maar geen reden om niet alles te doen om mensen zo goed mogelijk tegen watersnoden te beschermen. In een prekenverzameling van dominee Jacobus van Oudenhoven naar aanleiding van de overstroming van 1658 staat in een bijlage een beschrijving van de toestand van de dijken en wat er aan gedaan moet worden om ze te herstellen.¹⁸ In zijn gedenkboek van de watersnood van 1861 geeft ds. Quack kritisch commentaar op sommige maatregelen zoals het doorsteken van de Meidijk.¹⁹ Dat leidde tot het volgende commentaar:

Helaas meende hij aan zijn herderlijke waardigheid de bevoegdheid te kunnen ontlenen vele beschuldigingen te uiten aan het adres van hen, die zijns inziens door laakbaar handelen en of moreel aanvechtbaar handelen de overstroming hadden bevorderd.²⁰

Dit commentaar weerspiegelt de ontvlechting van de metafysische en de natuurwetenschappelijke perceptie van watersnoden. De verwijzing naar bovennatuurlijke oorzaken in de beschrijving van overstromingen verdwijnt in de officiële rapportages die na 1795 verschenen. Een beschrijving van natuurlijke oorzaken en gevolgen staat ook al in het verslag van de watersnood van 1757 van Jacob Pierlinck, 'Kapitein Luitenant en ordinair Ingenieur ten dienste der Vereenigde Nederlanden'.²¹

De Nederlandse historicus Anneke Driessen beschrijft hoe de wetenschappelijke discussie vooral vanaf 1800 op gang kwam door de groeiende invloed van de landelijke overheid op waterstaatszaken.²²

15 A.S. Thelwall, *Keert u tot Hem die slaat. Eene christelijke opwekking aan de Nederlanders bij gelegenheid van de tegenwoordige overstromingen* (Amsterdam 1825).

16 Arend en Michiel Kagchelland, *Van Dompers en Verlichten. Een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Leiden 2009).

17 Manfred Jakobowsky-Tiessen, 'Erschreckliche und unerhörte Wasserflut. Wahrnehmung und Deutung der Flutkatastrophe von 1634', in: idem en Hartmut Lehmann (ed.), *Um Himmels Willen. Religion in Katastrophenzeiten (Göttingen 2003)*, 188, 189.

18 T. Brienen, C.A. Tukker, *Reformatie en Nadere Reformatie in Alblasserwaard en Vijfherenland* (Kampen 1984), 35.

19 J.C.W. Quack, *Gedenkboek van den watersnood in 1861, waardoor een groot gedeelte van Nederland en Nederlandsch Indië geteisterd werd* (Dordrecht 1862), 32-35.

20 O. Moorman van Kappen, J. Korf, O.W.A. baron van Verschuer, *Tieler en Bommelerwaarden, 1327-1977. Grepen uit de geschiedenis van 650 jaar waterstaatszorg (Tiel/Zaltbommel 1977)*, 397.

21 Jacob Pierlinck, *De verschrikkelijke watersnood, langs de Rivieren de Waal en de Maas, voorgevallen in de Maand February des Jaars 1757* (Amsterdam 1757/ Maasbree 1980).

22 A.M.A.J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Nijmegen 1993), 39-41.

Praktische betekenis van de veranderende religieuze uitleg

Het is niet met zekerheid vast te stellen of de religieuze context van waaruit de overheid sprak alleen voortkwam uit overtuiging. Een andere, mogelijk aanvullende oorzaak kan zijn dat haar visie nog berustte op het idee van een op consensus gebaseerde samenleving, waarin religieuze, morele en andere waarden niet ter discussie stonden maar kritiekloos aanvaard werden. De gedeelde waarheden maakten het functioneren van de samenleving mogelijk. Die benadering was min of meer onvermijdelijk, toen wetgeving, politiemacht en goede informatievoorziening nog zwak of afwezig waren.²³

Historici hebben ook vraagtekens geplaatst bij werkelijke betrokkenheid van de bevolking bij de door kerk en staat uitgedragen religieuze overtuiging. Betrouwbare gegevens over receptie en verspreiding zijn schaars, kwantitatieve gegevens ontbreken. Volgens de Nederlandse theoloog Jelle Bosma zijn er wel legio bronnen die een negatief beeld daarvan schetsen: “de biddagen werden voortdurend wel druk bezocht, maar het was voor velen de enige keer dat zij de kerk bezochten, van welk een groot gedeelte der gemeente hoe langer hoe meer vervreemd werd”.²⁴

Op het gebied van de publieke communicatie lijkt 1795 een waterscheiding. Door het voor die tijd ontbreken van andere meningen in de publieke communicatie dan die van de orthodoxie van overheid en kerk, lijkt het of er plotseling een ander denken ontstond als andere opvattingen in de openbaarheid komen. Bosma heeft voor zijn proefschrift honderden preken uit de tweede helft van de achttiende eeuw onderzocht en vastgesteld dat ideeën van de Verlichting toen in alle kerken invloed kregen. Een oorzaak daarvan is dat predikanten werden opgeleid aan Nederlandse universiteiten en in aanraking kwamen met de vooruitgang op natuurwetenschappelijk gebied. Bosma stelt dat er in achttiende eeuw een mentaal-cultureel veranderingsproces plaatsvond dat door de politiek lange tijd werd geblokkeerd en door de staatkundige verandering vrij baan kreeg.²⁵

Een nieuwe ontwikkeling is de opkomst van georganiseerde hulpverlening. In 1741 namen burgers in Amsterdam en Rotterdam het initiatief voor het inzamelen van geld voor hulpverlening. In 1784 komt het tot een eerste landelijke collecte. De nadruk ligt daarbij op liefdadigheid vanuit particulier initiatief. Vanaf 1799 werden overstromingen steeds meer gezien als rampen die de nationale gemeenschap raken (zie afb. 2).

23 Rienk Vermij, *De geest uit de fles. De Verlichting en het verval van de confessionele samenleving* (Amsterdam 2014), II.

24 Jelle Bosma, *Worsten van een gezond verstand. De invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken 1750-1800* (Nieuwkoop 1997), 127.

25 *Ibidem*, 406.

Afb. 2. Getroffenen van de overstroming in een kapel te Babyloñenbroek ten westen van Heusden, 1809. Ets en gravure door Reinier Vinckles naar een tekening door Cornelis van Hardenbergh. Rijksmuseum Amsterdam, objectnr. RP-P-OB-64.562.

De overheid nam de verantwoordelijkheid voor het organiseren van landelijke inzamelingen van geld en hulpgoederen. Met name onze eerste koning Lodewijk Napoleon heeft daartoe belangrijke initiatieven genomen. Ook bezocht hij rampgebieden zoals Leiden na de ontploffing van het munitiedepot in 1808 en het Gelders rivierengebied na de grote overstroming van 1809. Zijn voorbeeld is door de latere Oranjevorsten overgenomen.

Verwijzing naar ingrijpen van God die straft vanwege zondige gedragingen van mensen of samenlevingen is niet verdwenen. In Nederland leeft die overtuiging nog bij zeer behoudende kerkgenootschappen. Tijdens de herdenking in 2003 van de watersnood van 1953 werd in pers en kerkdiensten op vele plaatsen straf van God als oorzaak genoemd.²⁶ Ook internationaal zijn er vele voorbeelden. De burgemeester van New Orleans noemde de overstromingsramp van 2005 een straf vanwege de slechte behandeling van Afro-Amerikanen,²⁷ de Anglicaanse bisschop Graham Dow bracht de overstromingen in Groot-Brittannië van 2013 in verband met de legalisering van het homohuwelijk²⁸ en de Iraanse geestelijke Kazem Edighi verwees naar het losbandig gedrag van vrouwen als oorzaak van aardbevingen.²⁹

Maar ook in de seculiere westerse samenleving hebben mensen bij rampen behoefte aan meer dan natuurwetenschappelijke verklaringen. De betekenis van religieuze duiding is verminderd maar rituelen komen daarvoor soms in de plaats zoals bijvoorbeeld in 2014 na de ramp met het verkeersvliegtuig dat boven Oekraïne werd neergeschoten.

Conclusie

Dit artikel ging in op de veranderende religieuze perceptie van rampen over een periode van meer dan honderd jaar in Nederland in samenhang met veranderingen en opvattingen op velerlei gebied. Het sluit aan bij wereldwijd onderzoek naar de wijze waarop samenlevingen rampen hebben ondergaan en verwerkt, vooral gericht op betekenis daarin van religieuze perceptie.

De beschreven verandering was nauw verbonden met de maatschappelijke cultuuromslag die in het laatste decennium van de achttiende eeuw een politieke vertaling kreeg. Vooral belangrijk daarin was de overgang vanaf 1795 van een op religieuze consensus gebaseerde samenleving naar een seculiere staat, waardoor barrières werden weggeruimd die veranderende opvattingen, ook op religieus gebied, in de weg stonden. Door het wegvallen van de dominante centrale sturing op religieus gebied werd Nederland een samenleving waarin religieuze overtuigingen als een persoonlijke zaak werden beschouwd met als gevolg een toename van verschillende en elkaar bestrijdende opvattingen. Door invloed van de Verlichting en toenemende natuurwetenschappelijke kennis veranderde het in de achttiende eeuw nog overheersend gevoel van machteloosheid tegenover de natuur in een toenemend vertrouwen dat die afhankelijkheid kon worden verkleind. De religieuze uitleg van rampen vertoont een soortgelijke ontwikkeling. Het beeld van de straffende God maakte geleidelijk plaats voor die van een vader die zijn kinderen soms moet terechtwijzen. De nadruk op boetedoening verdween en georganiseerde hulpverlening op nationaal niveau maakte opgang.

Die veranderende (religieuze) toon laat het toenemend vertrouwen zien dat rivieroverstromingen geen onontkoombaar noodlot waren, maar uitdagingen die de samenleving zowel technisch als solidair inspireren tot verbetering.

²⁶ Lambrecht Quist, 'Watersnood was een straf van God', *Trouw*, 16-2-2003.

²⁷ <http://Nieuwsblad.be>, geraadpleegd 17-1-2006.

²⁸ Graham Dow, 'Overstromingen een straf van God', *Kerknieuws*, 17-10-2013.

²⁹ *De Gelderlander*, 20-4-2010.